

УДК 177.3

DOI 10.35423/2078-8142.2020.2.1.02

Д. В. Усов,

доктор філософських наук,

Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля

Національного університету цивільного захисту України,

м. Черкаси, Україна

e-mail: dimausov@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8898-9743>

ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ ТОЛЕРАНТНОСТІ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТИ

Актуальність обраної теми статті зумовлена практичними та теоретичними причинами. По-перше, йдеться про важливість цілісного філософського осмислення толерантності як громадянської чесноти та сутнісної характеристики людського буття за умов євроінтеграційних прагнень України, формування вітчизняного громадянського суспільства. А, по-друге, про спробу виокремити найістотніші моделі концептуалізації ідеї толерантності в модерній та новітній філософській думці як усвідомлення неможливості толерантного, справедливого, людяного розв'язання соціальних та міжкультурних конфліктів без належної взаємної поваги, визнання гідності їх учасників. Визначення горизонтально-персональних та вертикально-інституційних вимірів толерантності, а також її морально-етичних та філософсько-антропологічних складових здійснено на засадах послідовної реконструкції праць провідних як західних, переважно європейських, так і вітчизняних філософів, що уможливить розуміння перспектив подальшого дослідження толерантності в контексті проблем визнання, свободи, справедливості, довіри та співчуття. Йдеться також про важливість та плідність осмислення толерантності як засадничої цінності та чесноти вільного демократичного суспільства: в контексті деліберативної демократії (Ю. Габермас), єдності, цілісності моральних норм та персонального досвіду

(М. Попович), права людей на спротив (Дж. Ролз) та розбудови «критичної теорії толерантності» (Р. Форст, О. Гьофе). На засадах проведеного у статті дослідження автор доходить висновку про такі важливі особливості сучасного існування толерантності: її трансформацію від персонального до інституційно-правового, міжнаціонального втілення; життєво-важливу необхідність доповнення її юридичних вимірів моральною царинною, коли бути нетерпимим до іншого, особливого буття поступово стає не лише незаконним, а й аморальним.

Ключові слова: толерантність, справедливість, визнання, ідентичність, моральні норми, досвід, екзистенція.

Особливості сучасного розвитку суспільства, стрімкий процес інтеграції і одночасного обособлення культурних ідентичностей вимагає від народів та особистостей належних моральних якостей і політичної культури. Значущість ідеї толерантності виявляється у функціонуванні суспільного буття загалом як спільноти громадян, якій властива можливість вільного обговорення та зміни нагальних суспільних проблем, готовність до діалогу. Проте постає питання про шляхи, способи та наявність прагнення скористатися цією можливістю, практикувати толерантність як важливу світоглядну настанову нашого століття. Актуальності досліджуваної нами проблеми, безперечно, додають і вітчизняні, і європейські та світові політичні та соціокультурні реалії, в яких головні механізми встановлення консолідації суспільства мають вести (та чи ведуть?) до примирення, а через примирення – до толерантності і справедливих взаємин. Таким чином, проблема толерантності актуалізує проблему утвердження у суспільстві об'єднувальних цінностей, побудованих на пріоритеті прав людини, єдності розважливого індивідуального та суспільного досвіду.

Осердям новітніх дискусій про толерантність, насамперед у царині політичної філософії, постає її ліберально-інституційний та правовий виміри. Зокрема, Т. Осборн з університету Бристоля, розмірковуючи у своїй статті «Громадянське суспільство, популізм та лібералізм» [1] над природою ліберальних інституцій як важливих посередників між народом і владними структурами, наголошує на значущості толерантності та рівності громадян як осерді грома-

дяньського суспільства. Саме в цьому річищі, на його думку, варто рухатися в суперечках з авторитаризмом та популізмом, які наполегливо прагнуть відкинути такі важливі цінності ліберального, громадянського суспільства як правдивість, інклюзивність та толерантність. То ж не випадково такі відомі сучасні філософи, як Р. Бубнер, Ю. Габермас, А. Маргаліт, М. Нусбаум, П. Рікер, Р. Форст [2] шукають відповіді на запитання: як пов'язані між собою толерантність, свобода, рівність та справедливість, який механізм переходу від першої до останніх? Вони, зокрема М. Нусбаум та Р. Форст, наголошують на принциповій значущості філософського осмислення співвідношення таких понять, як толерантність, справедливість та розум (Р. Форст), толерантність співчуття та милість (М. Нусбаум) у межах розбудови справедливого та гідного буття (П. Рікер, А. Маргаліт). І зарубіжні (Ю. Габермас, О. Гьофе, Дж. Ролз, Дж. Раз), і вітчизняні (Є. Бистрицький, Ю. Іщенко, Г. Ковадло, В. Малахов, М. Попович, Л. Ситніченко) дослідники у своїх міркуваннях про толерантність шукають відповідь на запитання про умови справедливого, толерантного поводження з людьми і прагнуть прояснення умов та принципів досягнення справжньої згоди, яка не спотворюється зовнішніми та внутрішніми примусами, а конститується силою кращого аргументу. Основне запитання, на яке прагне відповісти сучасна філософія: як віднайти можливості такого спільного буття нас, таких схожих та, водночас, різних, які сприяли б відповідальній повазі до гідності кожного, а раціональне вирішення конфліктів відбувалося б з урахуванням потреб не лише наших близьких, а й далеких людей.

Не вдаючись детально до історії поняття «толерантність» разом з Ю. Габермасом зауважимо, що толерантність «спочатку мала більш обмежений зміст і розумілася як терпимість до інших релігійних вірувань. Протягом XVI та XVII ст. релігійна толерантність стає поняттям зі сфери права. Уряд видає декрети про толерантність, що наказують чиновникам і правовірному населенню толерантну поведінку щодо релігійних меншин. За правовим актом про терпимість влади до людей іншої віри з їх релігійною практикою слідує забезпечення толерантного ставлення до представників релігійного об'єднання, яке раніше придушувало або переслідувало» [3, с. 5]. Проте класиком ліберального тлумачення толерантно-

сті постає Дж. Локк. Саме на цьому наголошує знаній у сучасній європейській філософії дослідник проблеми толерантності, учень та послідовник Ю. Габермаса, Р. Форст у своїй книзі «Толерантність в конфлікті. Історія, образ та сучасність одного спірного поняття» [4, с. 276]. На думку Р. Форста, незважаючи на релігійно зорієнтовану обмеженість Локкового тлумачення толерантності і неспроможність, через це, створити універсальну її концепцію, його теорія «права» на толерантність і, відповідно, на свободу совісті стала засадою європейського принципу «безумовної поваги інших і права на виправдання» [4, с. 307]. Детальний аналіз «Листів про толерантність» Дж. Локка [4, с. 276–312] дав Р. Форсту можливість зробити наступний крок не лише до розбудови осердя толерантного суспільства – «критичної теорії толерантності» [4, с. 675–708], а й до проголошення принципу «права на виправдання» як засадничого принципу його філософування. Роздуми Локка, творчість якого ґрунтується насамперед на двох взаємопов'язаних принципах: угоди як справжньої засади будь-якої, передусім державної влади, концепції «природного права» і справедливості, обґрунтуванні рівності та свободи, а також права на опір та толерантності, що стали значущими не лише для загальноєвропейської, а й для загальнолюдської спадщини. Саме завдяки цьому Локк (що засвідчує, наприклад, особливе місце його творів в «Історії політичної думки» Дж. Ролза) назавжди став класиком сучасної політичної філософії. Проте зауважимо, що варто погодитися і з думкою М. Уолзера, висловленою в його роздумах про те, як варто писати про толерантність: ідеї, висловлені Дж. Локком у відомих «Листах про толерантність», потрібно обговорювати відповідно до сучасних обставин.

Йдеться про міркування Локка про владу та справедливість, свободу та толерантність. Особливо важливими стали його «Трактати», де Локк відверто та послідовно захищає ідею суспільної угоди, громадянського суспільства та природних прав. Якщо «Перший трактат» є переважно негативним спростуванням популярної того часу патерналістської теорії Роберта Філмера, то другий пропонує позитивну відповідь на актуальні й до сьогодні проблеми суспільно буття. Спростовуючи тезу Філмера про те, що всі люди від народження не є вільними і тому не вільні вибирати ні способи

правління, ні своїх правителів, Локк вбачає в його теорії спробу виправдання відсутності порядку та тиранії. При цьому Локк обґрунтовував ідею про те, що «марно говорити про покору та послух, не сказавши нам, кому ми повинні коритися. А для того, щоб перетворити людину на підданого, не досить переконати її в тому, що у світі є царська влада, а ще мають існувати способи, за допомогою яких можна було б розпізнати особу, якій ця царська влада належить по праву» [5, с. 70]. Тож, у який спосіб можна визначити, коли люди є в принципі і рівними і вільними? Цьому й присвячено позитивну частину цитованої праці – «Другий трактат».

Поєднуючи у своєму тлумаченні право на опір та толерантність в одне проблемне поле, Локк наголошує на тому, що окрема людина, полишаючи природний стан, долучається до спільноти для кращого захисту свого життя та власності. А держава, своєю чергою, лише тоді буде дієвою, коли громадянин передасть законодавчій владі, що стала наслідком заснування спільноти, природне право самостійно опікуватися своєю безпекою. Проте й тут має існувати розумна межа, як засторога до надмірної концентрації законодавчої та виконавчої влади. Адже процес передавання влади суспільству є незворотним і ми маємо це усвідомлювати, не забувати про те, що «влада, яку кожен індивід передав суспільству, коли входив до нього, не може знову повернутися до індивідів, поки суспільство продовжує існувати, а завжди залишатиметься у спільноті, бо без цього не може бути ні спільноти, ні спільнотворення, – це суперечить первісній угоді. Отже, коли суспільство надало законодавчу владу будь-якому зібранню людей для того, щоб вона перебувала надалі у них та в їхніх наступників, з правом та повноваженнями призначати таких наступників, то, поки триває це врядування, законодавча влада ніколи не може повернутися до народу. Бо, надавши законодавчому органу владу назавжди, люди передали йому свою політичну владу і не в силі повернути її назад. Але, якщо вони встановили межі тривалості існування свого законодавчого органу й передали цю верховну владу якій-небудь одній особі чи зібранню лише тимчасово або ж коли через зловживання тих, хто при владі, її втрачено, – то після такої втрати чи по закінченні встановленого терміну влада повертається до суспільства і народ має право діяти як верховна влада й бути самому законодав-

чим органом, або ж утворити нову форму, або ж, зберігаючи стару форму, передати владу до нових рук – як вважатиме за краще» [5, с. 260].

Якщо ж звернутися до сучасної філософії толерантності, то її класик М. Уолзер у праці «Про толерантність» стверджує, що толерантність «є основою самого буття людей, суспільства», в якому ми живемо, підґрунтям і умовою розбудови людських взаємин різного рівня і форм. Саме вона, на думку М. Уолзера, уможлиблює існування відмінностей, які визначають необхідність толерантності [6, с. 10]. У вступі до названої праці М. Уолзер дає нам пораду щодо того, як варто писати про толерантність – йдеться, вважає він, не про необхідні зусилля для втілення теоретичних висновків у життя, а про умови можливості толерантності, які визначаються через неможливість людей виправдати себе перед собою чи іншими без розуміння значущості, цінності людського життя й свободи, мирного людського співіснування. Сказане співзвучно з тезою Ч. Тейлора про перетворення (з розвитком постромантичного поняття індивідуальних особливостей) толерантності на визнання автентичності, особливості іншої людини, її стилю, способу життя та мислення, а також з роздумами із цієї проблеми таких українських дослідників, як Є. Бистрицький, В. Малахов, М. Попович. До цього ми звернемося саме в контексті реконструкції основних тенденцій філософських дискурсів толерантності, зокрема суперечки М. Уолзера та С. Жижека.

Зауважимо, що Майкл Уолзер прагне не формулювання шляхів та способів досягнення толерантності. Його мета, як наголошує він у вже цитованій праці, полягає у тому, щоб допомогти у розумінні основних форм, алгоритмів прояву толерантності [6, с. 13]. Адже саме такого дослідження, продовжує міркування Уолзер в одній зі своїх останніх праць [7], потребують, міжнаціональні взаємини та націоналізм як їх теоретичне виправдання та безпосереднє втілення колективної автономії та взаємовідданості людей, а нація є найголовнішим представником культурної партикулярності або формою колективного індивідуалізму [7, с. 202]. Отже, проблема, до якої звертається філософ, полягає у виявленні умов та практик толерантності у відносинах між «колективними

автономіями». Це стосується взаємин як між окремими націями, так і міжнаціональних стосунків у межах однієї багатонаціональної спільноти, що властиво більшості сучасних країн. Іншими словами, йдеться про вирішення проблеми толерантності як встановлення універсальних правил взаємного співіснування різних національних культур.

Адже кожна окрема культура формує особливі правила моральної поведінки, релігійні та світські традиції, естетичні смаки, свій інститут сім'ї тощо, хоча й повторює спільну закономірність в її автономній організації. Спосіб об'єднання різних культур у суспільство, в якому формою такої спільноти є мінімалістська універсальність, яка спирається на визнання повторюваної закономірності, вважається Уолзером найуспішнішим способом міжнаціональної толерантності. Прийняття принципу повторюваності створює світ націй або «націю національностей». Суспільство, засноване на такому принципі, надає право автономії морального творення її колективній (груповій) складовій і є найбільш успішним, на відміну від суспільств, які побудовані на основі всеохоплюючого закону для сфери моральності. Пропонуючи такий методологічний підхід до визначення виду суспільної організації, яка створює найкращі умови для формування толерантних стосунків між культурними автономіями в межах однієї спільноти-нації, Уолзер рухається у рідчизні філософського мультикультуралізму. «Відповідно до логіки мультикультуралізму... держава має забезпечувати рівність для кожної соціальної групи» [7, с. 176].

Проти такого мультикультуралістського підходу до провадження проблеми толерантності з точки зору радикальної егалітарної позиції виступає Славој Жижек. Він зосереджується на критичному аналізі поняття універсальності, центрального для Уолзера, у методологічному застосуванні цього поняття до проблеми толерантності у міжкультурних стосунках. Відомий словенський філософ задається питанням про реальний зміст переживання або ставлення до універсальності у таких стосунках. «Особлива культура, яка намагається захищати її ідентичність до останнього має репресувати універсальний вимір», оскільки «в самому її серці... є розбіжність між її особливою ідентичністю та універсальним» [8, с. 133]. Жижек вважає, що універсальність в її дійсності

постає в якості негативної сили, яка опосередковує та руйнує будь-який особливий зміст. І річ не лише у тому, що введення правил для всіх (універсальності) практично ніколи не може досягнути міжнародної рівності між, говорячи словами Уолзера, колективними автономіями різних способів життя в межах того самого суспільства. Жижек наполягає, що «універсальність дестабілізує із середини. Май сміливість турбувати підземелля невисловлених засад нашого повсякденного життя!» [8, с. 143].

Для розуміння таких основних вимірів толерантності, як інституційний, культурний та релігійний є важливою праця П. Рікера «Толерантність, нетолерантність, неприйнятне», де він наголошує на їх відносній автономності й, одночасно, взаємозалежності. На засадах принципу справедливості П. Рікер пропонує розуміння толерантності як вимогу, «щоб при розподілі вигоди та збитків найбільш слабка група зазнавала найменшої шкоди; точніше, щоб збільшення переваг для тих, хто поставлений до найбільш несприятливих умов, компенсувалося зменшенням шкоди для заможних у суперництві» [9, с. 319]. Рікер визначає поняття толерантності як «права супротивника на існування та, у граничному наближенні, у щирому бажанні культурного співжиття між «тими, хто вірить у рай, та тими, хто не вірить у нього», доходить висновку, що толерантність «вводиться до гри на рівні значно глибшому, ніж інституції, довічний образ дії стосовно іншого» [9, с. 323]. Тому для формування толерантності як соціального феномена необхідними умовами постають поняття свободи, поваги, консенсусу, плюралізму, прийняття іншого як самого себе, які мають забезпечуватися політичними та культурними інституціями.

Отже, сучасна філософія тлумачить толерантність як відмову від домінування і насильства, визнання рівності та поваги до іншого, визнання різноманіття людської культури та її багатомірності, універсальність норм поведінки, відмову від зведення до однакової чи переваги певної думки. Така інтерпретація толерантності означає визнання беззаперечності прав іншого, сприйняття цього іншого як рівного, що заслуговує на розуміння та співчуття, сприйняття представників інших націй і культур такими, якими вони є, та взаємодіяти з ними на основі згоди і поваги. Як зазначає

Ю. Габермас: «учасники повинні щоразу брати до уваги перспективу бачення іншої сторони, якщо їм необхідно спільно домовлятися про умови, при яких вони мають намір виявляти взаємну толерантність», що, в свою чергу, дозволить «стримувати прагнення індивідів витіснити, відкинути інші, чужі їм переконання і практики» [3, с. 7]. Якщо ми говоримо про нову теоретичну та практичну стратегію толерантності, то як її визначити, як досягти синтезу її життєво-вкоріненого та загальнолюдського тлумачень, синтезу як досвіду, так і переживання?

Своє практичне вираження в сучасному суспільстві толерантність знаходить не лише у витримці, здатності тривалий час терпіти несприятливі впливи іншого буття. У теоретичному сенсі сучасна філософія налаштована на доведення ідеї про необхідність плекати чуття справедливості, толерантності, свободи та солідарності в сучасному суспільстві. Увага акцентується на істотній зміні ролі Іншого у тлумаченні проблем свободи, добра та справедливості. Йдеться також про необхідність компромісів та врахування індивідуальних життєвих планів на засадах, необхідних для функціонування універсальних принципів чуття справедливості та довіри. Означена настанова тісно пов'язана з практикою поваги до гідності кожного окремого індивіда. Тому варто погодитися з визначенням толерантності у «Моральній свободі» Дж. Раза: «Толерантність є особливою моральною цінністю тільки в тому разі, якщо вона стримує бажання, схильності та переконання, що розглядаються самою толерантною людиною як бажані. Людина толерантна тільки в тому разі, якщо вона гамає в собі бажання зашкодити комусь, хто, з її погляду, заслуговує на це» [10, с. 400].

Зупинимося на філософському дискурсі толерантності як чесноти, що неможливо без абрису взаємин рівності, визнання, справедливості та толерантності. Розглянемо основні концепції толерантності, які можна визначити за допомогою таких понять, як співіснування та повага. Про першу вдало висловився Дж. Раз, наголошуючи на дієвості цієї толерантності у складних конфліктних ситуаціях, коли (під натиском сили) люди мусять терпіти одне одного. Терпіння іншості іншого замість вбивчого, все руйнівного знищення. Тільки при поступовому загоєнні свіжих ран, образ та руйнувань може виникнути повага людей одне до одного, до сусідніх

етносів та культур. Іншими словами, ми маємо пам'ятати, поперше, про складну суперечливість нашого світу (особливо на початку XXI ст.), світу епохи після Модерна, який ставить під сумнів всі наші розважливі погляди та спокійні теоретичні схеми, в межах яких ми вперто намагаємося його осмислити. Аргументи про повагу та шанобливе визнання забуваються, коли говорять гармати і бракує не просто справедливого розподілу матеріальних благ, бракує елементарного – житла, води, їжі, одягу. «Світ після Модерну – це дисенсус, а постмодерністський соціум – суспільство «роз'єднаних» і «відокремлених», зазначає М. Фуко. У ньому переважає дисгармонія і нерівновага. Рівновага – це лише момент в його існуванні. Несумісність має місце і в людських стосунках, і в людському існуванні. Конфлікт засвідчує себе як екзистенційний вимір буття, як архетип існування людини і суспільства» [11, с. 232]. Тому важливим кроком до справедливості постає примирення: через примирення – до толерантності і справедливих взаємин. Хоч би на якому рівні це сталося – персональному чи міждержавному, міжкультурному.

Звичайно, за мирних обставин, толерантність постає як чеснота, добродієність справедливості, як «повага», або як «взаємна повага». За сучасних умов варто вирізнити толерантність як ситуацію взаємної поваги та толерантність як «ситуацію мирного співіснування», «паралельного існування» в ситуації відсутності згоди, порозуміння, конфлікту. Адже толерантність прагматичного сенсу та цілераціонального інтересу розважливо погоджується на мирне співіснування, яке є лише способом взаємного компромісу. Таке хитке чи не дуже примирення, така толерантність часто «сприймається як страждання, а там, де є страждання, можливе і насильство; вона не створює стабільного соціального стану, в якому будуть розвиватися взаємна довіра і взаємна повага, адже за такого стану речей владні відносини можуть змінюватися на користь тієї чи іншої групи, а це фактично підриває суттєву основу для толерантності» [2, с. 263]. Розуміння, визнання іншого, як свідчать праці не лише Ю. Габермаса, а й його учнів та послідовників – А. Гонета та Р. Форста, відбувається не лише в спілкуванні, а й у бутті в різних його вимірах, з можливістю та правом для кожного з нас бути ін-

шим. І справжня згода вкорінена не так у домовленостях, як в існуванні загальних спільних поглядів. Для конструктивного виходу за межі суперечки Уолзера та Жижека, Фуко та Габермаса варто осмислити також межі толерантності та рухатися в річищі розбудови «критичної теорії толерантності», осмислюючи її як чесноту, яка перебуває в напруженому полі взаємин влади та моралі та усвідомлює межі толерантності. Бо насправді, як наголошує Р. Форст, «необмежена толерантність може зруйнувати нормативні засади суспільства, адже громадяни є, як громадяни, законодавцями, а як правові особистості виконавцями законів», а «суспільство як політична спільно етичних спільнот актуалізує проблеми мультикультуралізму та ідентичностей» [4, с. 675].

Важливою для розуміння нами толерантності як чесноти (в межах обмінної моделі справедливості) є теорія О. Гьофе про чуття справедливості та толерантності. Проте ці роздуми все ж більше стосуються не конфліктного, змученого війною та злиднями, а впорядкованого демократичного суспільства, суспільства, де люди (в межах і реальної, і формальної рівності) відчувають себе громадянами, які (через вибори та інші механізми) впливають, можуть впливати на перебіг подій у своїй землі (якщо говорити про Німеччину), чи в країні, Європі загалом. Хоча ситуація з біженцями і в рідній країні професора трохи зіпсувала цю теоретично струнку картину. Та все ж Гьофе стверджує, що лише толерантне, вкорінене в розумінні відмінності між справедливим та несправедливим, ставлення людей та культур одне до одного може примирити, визнати в якості так само значущих та важливих як ми самі чи наша спільнота, культура. Зауважимо, що саме Гьофе наголошує у своїх роздумах на трьох важливих речах: необхідності та вмінні демократично приборкувати владу, визначає (через поняття свободи, гідності, прав людини) межу толерантності в демократичному суспільстві [12, с. 189], а також визначає толерантність в якості чесноти, але (як і справедливість) особливої, зумовленої вмінням людини відмовлятися (хоча під тиском обставин, якщо не власного сумління) від агресивного, часто несправедливого просування власного світогляду. Міркуючи далі про толерантність як чесноту та принцип справедливого узгодження конфліктів у межах вільного суспільства, О. Гьофе у своїй «Критиці свободи» виокремлює два важ-

ливі рівні толерантності: толерантність як дозвіл та толерантність як повагу [13, с. 187]. А також говорить про необхідність подальшого міжкультурного правового та соціального дискурсу, який сприятиме розвитку засад спільного міжкультурного толерантного існування. На відміну від часто цитованих у нашій літературі тез про сутнісні характеристики толерантної людини, Гьофе зараз турбують проблеми, алгоритми, способи толерантних взаємин різних життєвих світів, спільнот, культур, традицій та цінностей.

Йдеться про засновану на принципі рівності, тобто обов'язку рівного врахування інтересів усіх людей, неупередженого та справедливого захисту гідних цього потреб та інтересів людей, мораль «універсальної та рівної поваги до всіх»: тільки на засадах існування такого бачення в усіх (куди належить і влада) громадян справедливий суспільний устрій можливий.

На завершення слід погодитися з тезою про те, що сучасна філософія шукає відповіді на запитання, вкорінені у прагненні вільно і справедливо діяти та домовлятися та осмислює наступні важливі особливості сучасного існування толерантності: її трансформацію від персонального до інституційно-правового, міжнаціонального втілення; життєво-важливу необхідність доповнення її юридичних вимірів моральною цариною, коли бути нетерпимим до іншого, особливого буття поступово стає не просто незаконним, а аморальним. Саме у цьому річищі рухається і сучасна вітчизняна філософія. Зокрема, М. Попович [14] наголошує на теоретичних та практичних аспектах єдності, цілісності моральних норм та персонального досвіду як умови можливості мирного, толерантного співіснування не лише окремих особистостей, а й різноманітних спільнот, яким властива різна історія, культура, самосвідомість.

ЛІТЕРАТУРА

1. Osborne T. Civil Society, Populism and Liberalism. URL: <https://doi.org/10.1007/s10767-020-09377>
2. Toleranz: Philosophische Grundlagen und gesellschaftliche Praxis einer umstrittenen Tugend. Frankfurt am Main: Campus, 2000. 285 s.

3. Габермас Ю. Коли ми повинні бути толерантними? Про конкуренцію візій світу, цінностей і теорій. *Толерантність та діалог в сучасному світі*. Київ, 2013. С. 5–19.
4. Forst R. *Toleranz im Konflikt. Geschichte, Gehalt und Gegenwart eines umstrittenen Begriffs*. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 2003. 816 s.
5. Локк Дж. Два трактати про врядування. Київ : Основи, 2001. 265 с.
6. Уолцер М. Про толерантність. Харків : Видавнича група «РА-Каравела», 2003. 148 с.
7. Waltzer M. *Thinking Politically. Essays in Political Theory*. New Haven : Yale University Press, 2007. 368 p.
8. Žižek S. *Violence. Six Sideway Reflections*. London : Profile books, 2009. 224 p.
9. Рікер П. Толерантність, нетолерантність, неприйнятне. *Навколо політики*. Київ : Дух і літера, 1995. С. 313–332.
10. Раз Дж. Моральні засади свободи. Київ: Веселка, 2001. 430 с.
11. Ковадло Г. Духовність і моральність: антропокультурні виміри філософії моралі. Київ : Інститут філософії імені Г. Сковороди НАН України, 2014. 332 с.
12. Гьофе О. Демократія в епоху глобалізації. Київ : ППС–2002, 2007. 436 с.
13. Höffe O. *Kritik der Freiheit: Das Grundproblem der Moderne*. München : C. H. Beck, 2015. 398 s.
14. Попович М. Бути людиною. Київ : Києво-Могилянська академія, 2011. 223 с.

REFERENCES

Osborne, Thomas. (2020). *Civil Society, Populism and Liberalism*. Retrieved from: <https://doi.org/10.1007/s10767-020-09377>

Toleranz: Philosophische Grundlagen und gesellschaftliche Praxis einer umstrittenen Tugend. (2000). Frankfurt am Main: Campus Verlag. 285 s. [In German].

Habermas, J. (2013). *When must we be tolerant? On competition of world views, values and theories*. Tolerance and dialogue in the modern world. Kyiv, 5-19. [In Russian].

Forst, Rainer. (2003). *Toleranz im Konflikt. Geschichte, Gehalt und Gegenwart eines umstrittenen Begriffs*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. 816 s. [In German].

-
- Locke, John. (2001). *Two Treatises on Governance*. Kyiv: Osnovy, 265. [In Ukrainian].
- Waltzer, Michael. (2003). *On Toleration*. Kharkiv: RA-Caravela Publishing Group, 148. [In Ukrainian].
- Waltzer, Michael. (2007). *Thinking Politically. Essays in Political Theory*. New Haven: Yale University Press, 368.
- Žižek, Slavoj. (2009). *Violence. Six Sideway Reflections*. London: Profile books, 224.
- Ricœur, Paul. (1995). Tolerance, intolerance, intolerable. *Around Politics*. Kyiv: Dukh i litera, 313-332. [In Ukrainian].
- Raz, Joseph. (2001). *The morality of freedom*. Kyiv: Veselka Publishing, 430. [In Ukrainian].
- Kovadlo, G. (2014). *Spirituality and morality: anthropocultural dimensions of the philosophy of morality*. Kyiv, 332. [In Ukrainian].
- Höffe, Otfried. (2007). *Democracy in the era of globalization*. Kyiv: PPS-2002 Publishing, 436. [In Ukrainian].
- Höffe, Otfried. (2015). *Kritik der Freiheit: Das Grundproblem der Moderne*. München: C.H.Beck. 398 s. [In German].
- Popovich, M. (2011). *To be a man*. Kyiv: Kyevo-Mohylyans'ka akademiya, 223. [In Ukrainian].

Dmytro Usov

Doctor of Philosophical Sciences, Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl Heroes of National University of Civil Protection of Ukraine; Cherkasy, Ukraine; e-mail dimausov@i.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8898-9743>

To the reconstruction of the philosophical discourse of tolerance: European and Ukrainian contexts

Abstract

Practical and theoretical reasons became the cause of the chosen theme's relevance. Firstly it goes about the importance of a coherent historical and philo-

sophical understanding of tolerance as a civic feature and an essential characteristic of human existence in terms of formation of domestic civil society. And secondly it goes about the attempt to single out the most important models of conceptualization of the idea of tolerance in contemporary philosophical thought as the realization of the impossibility of tolerant, just and humane resolution of social and intercultural conflicts without decent mutual respect, identification of their participants' dignity. Determination of horizontal-personal and vertical-institutional measurements of tolerance, as well as its moral-ethical and philosophical-anthropological components carried out on the basis of gradual reconstruction of the works of leading western, mostly European as well as Ukrainian philosophers, which helps to understand the prospects for further study of tolerance in the context of recognition, freedom, justice, trust and compassion. It also goes about the importance and exuberance of realizations of tolerance as the main value of a free democratic society: in the context of "deliberative democracy" (Habermas), unity, integrity of moral norms and personal experience (Popovich), people's rights to resistance (Rowls), and the development of a "critical theory of tolerance" (Forst, Höffe). On the basis of conducted in the article research, the author concludes about the following important features of the modern existence of tolerance: its transformation from personal to institutional-legal, interethnic embodiment; the vital need to supplement its legal dimensions with a moral realm, when to be intolerant of another, special being gradually becomes not just illegal, but immoral.

Keywords: tolerance, justice, recognition, identity, moral norms, experience, existence.